

WOJCIECH MATERSKI

TEMATYKA POLSKA W MATERIAŁACH POSTSOWIECKIEGO ZASOBU ARCHIWALNEGO

Sąsiedztwo Rosji przez całe wieki rzutowało nie tylko na międzynarodową pozycję państwa polskiego, ale też na jego sprawy wewnętrzne. Odrodzona w listopadzie 1918 r. po 123-letniej niewoli II Rzeczpospolita od początku swej niezawisłej państwowości uwikłana była najpierw w konflikt wojenny, a następnie konfrontację polityczną z państwem „nowego typu”; czynnik sowiecki wywarł ogromny wpływ na losy Polaków i tzw. kwestię polską w latach II wojny światowej; w jego złowrogim cieniu upłynęły dziesięciolecia funkcjonowania PRL. Tak więc, chcąc dogłębnie poznać dzieje narodu i państwa polskiego — nie tylko w ostatnich dziesięcioleciach — nie sposób pominąć dokumentację wytworzoną przez aparat rosyjski, sowiecki i ponownie rosyjski. Tymczasem dostęp do niej przez całe dziesięciolecia był więcej niż ograniczony, a to, co było ujawniane i tworzyło surogat warsztatu dla historyków, podlegało wcześniejszej starannej, bynajmniej nie naukowego charakteru, selekcji¹.

Sytuacja ulegała radykalnej zmianie wraz z rozpadem ZSRR i podjętą w Rosyjskiej Federacji próbą budowy systemu politycznego o cechach demokracji. Proces ten nie ominął państwowej służby archiwalnej. Jego cezurę początkową stanowi data 13 kwietnia 1990 r., kiedy to przekazana została stronie polskiej pierwsza partia dokumentów dotyczących wymordowania przez sowieckich oprawców z NKWD prawie 22 tysięcy polskich więźniów i jeńców wojennych². Wkrótce potem oba rządy ogłosiły *Deklarację o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i wykształcenia*, przewidującą m.in. współdziałanie w zakresie spraw archiwalnych. Wykonując ten aspekt *Deklaracji*, w grudniu 1991 r. przedstawiciele obu central służby archiwalnej podpisali *Protokół zamiarów*, przewidujący wymianę informacji o zasobach archiwalnych, oraz pełną dostępność materiałów przechowywanych w podległych im

¹ Por. następujące wydawnictwa, oparte w dużym stopniu na kwerendzie w archiwach sowieckich: *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1: marzec 1917 – listopad 1918, oprac. A. Zatorski, Warszawa 1957; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I–XI, Warszawa 1962–1987; *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917–1945. Dokumenty i materiały*, pod red. T. Cieślaka, oprac. E. Basiński, Warszawa 1967; *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945–1972. Dokumenty i materiały*, oprac. E. Basiński i T. Walichnowski, Warszawa 1974; *Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. Materiały archiwalne i dokumenty*, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1986; *Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze. Dokumenty i materiały 1921–1939*, oprac. S. Łopatniuk, Warszawa 1976; *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, pod red. W. Balceraka, Warszawa 1977; *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1944–1949. Dokumenty i materiały*, pod red. W. Balceraka, Warszawa 1984; *Polska Ludowa — Związek Radziecki 1944–1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974; *Polska Ludowa — Związek Radziecki 1974–1987. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1988.

² Całość tej dokumentacji opublikowana została przez Jędrzeja Tucholskiego w drugiej części jego pracy *Mord w Katyniu. Kozielsk. Ostaszków. Starobielsk. Lista ofiar* (Warszawa 1991). Szerzej zob.: W. Materski, *Stan publikacji dokumentów dotyczących sprawy katyńskiej uzyskanych dotychczas z archiwów rosyjskich*, „Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu — Instytutu Pamięci Narodowej” t. XXXVIII, Warszawa 1995, s. 289.

archiwach³. Zawarte w nim ustalenia miały wejść w życie z momentem podpisania przez obie instytucje odpowiedniej umowy o współpracy.

27 kwietnia 1992 r. po krótkich negocjacjach zawarto *Porozumienie o współpracy między Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych i Komitetem do Spraw Archiwów przy Rządzie Federacji Rosyjskiej*⁴. Przewidywało ono pełną dostępność materiałów archiwalnych dotyczących historii obu państw i ich relacji wzajemnych oraz — co istotne — obowiązek udostępniania wszelkiego typu pomocy (katalogi, inwentarze itp.) ułatwiających prowadzenie kwerend archiwalnych. *Porozumienie* przewidywało zarazem zwrot tych dokumentów, których prawowitym właścicielem jest druga strona. Dla Polski było to uzgodnienie ogromnej wagi, zważywszy skalę zrabowanych i wywiezionych w różnych okresach na wschód archiwaliów proweniencji polskiej. W samym tylko tzw. Polskim Zespole Zdobyczym (*Pol'skij trofejnyj fond*) Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno–Dokumentacyjnych Federacji Rosyjskiej znajduje się około tysiąca jednostek archiwalnych pochodzących z lat 1914–1939, które zgodnie z międzynarodowymi normami prawnymi winny wrócić do Polski⁵.

Wejście w życie tego porozumienia stworzyło podstawę dla dopuszczenia polskich historyków i archiwistów do kwerend w archiwach rosyjskich, aczkolwiek nie we wszystkich. Nadal nie ma dostępu do archiwum KGB (obecnie resortowe archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosyjskiej Federacji), jest w niewielkim tylko stopniu do Archiwum Prezydenta Federacji Rosyjskiej (b. Archiwum KC KPZR, nast. archiwum bieżące Sekretariatu Aparatu Prezydenta ZSRR) i archiwaliów pochodzących z byłej Prokuratury Generalnej ZSRR. Podstawowe dostępne od jesieni 1992 r. centralne archiwum rosyjskie, w których znajdują się materiały dotyczące szeroko rozumianej problematyki Polski i stosunków polsko–sowieckich, to: wspomniany Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno–Dokumentacyjnych Federacji Rosyjskiej (b. Centralne Archiwum Specjalne), Rosyjski Ośrodek Przechowywania Zbiorów i Studiów Historycznych (b. Centralne Archiwum Instytutu Mar-

³ *Protokół o namierzeniach między Komitetem po dielam archiwow Rossii i Gienieralnoj direkcijej gosudarstwiennych archiwow Polski*, Moskwa 20 XII 1991 (dokument w zbiorach autora).

⁴ Szerzej o tym porozumieniu zob.: B. Woszczyński, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią*, „Archeion” t. XCI, Warszawa 1993, s. 255–260; tenże, *Porozumienie archiwalne z Rosją*, „Archiwista” nr 88, 1993, s. 3–8.

⁵ Są tam następujące zespoły: Sejmu Polskiego; Rady Ministrów RP; Komunistycznej Partii Pracy; Ministerstwa Komunikacji RP; Ministerstwa Spraw Wojskowych RP; Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego; Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RP; Komendy Głównej Policji Państwowej; Szkoły Szeregowych Policji Państwowej; Komend Powiatowych Policji Państwowej (Świętochłowice, Nowy Tomyśl); Komend Policji Państwowej (Warszawa, Kraków, Lublin, Chorzów); Dowództwa Okręgu Korpusu nr 6 (Referat Informacyjny); Komendy Głównej Straży Granicznej; Korpusu Ochrony Pogranicza; Ministerstwa Skarbu RP; Starostwa Powiatowego Nowy Tomyśl; Komendy Głównej Związku Legionistów; Zarządu Głównego Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny; Związku Żydowskich Spółdzielni w Polsce; okręgowych komisji wyborczych z wyborów do Sejmu RP i Senatu RP; dowództw okręgów wojskowych i uczelni wojskowych; Komend Obwodów Straży Granicznej (Brodnica, Łomża); zbiór ustaw RP; Komisarza Rządu RP na M.St. Warszawę; Ministerstwa Przemysłu i Handlu RP; Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego RP; Związku Legionistek Polskich; Związku Strzeleckiego Polski; Delegatury Rosyjskiego Czerwonego Krzyża do spraw jeńców wojennych przy Polskim Towarzystwie Czerwonego Krzyża; Zarządu Głównego Obozu Zjednoczenia Narodowego; Ukraińskiego Instytutu Naukowego; Ministerstwa Poczty i Telegrafów RP; młodzieżowych organizacji Uniwersytetu Robotniczego; Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych RP; Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem; Głównego Urzędu Statystycznego; materiały wywiadu RP działającego przeciwko ZSRR; Prokuratury Sądu Okręgowego w Lublinie; Zarządu Głównego Legionu Wołyńskich Powstańców; Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie; Ekspozytur Oddziału II Sztabu Generalnego (Warszawa, Wilno, Kraków, Lwów, Bydgoszcz, Brześć nad Bugiem); Biura Inspekcji przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych RP; poselstw i konsulatów RP zagranicą; Delegacji RP w Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie; Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego; Oddziałów I, III i IV Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych RP; Instytutu Józefa Piłsudskiego Badań Najnowszej Historii Polski; Wojskowego Biura Historycznego; zespół polskich działaczy państwowych, społeczno–politycznych i wojskowych; Wojskowego Instytutu Geograficznego; Komisarza Generalnego RP na Wolne Miasto Gdańsk; zespół polskich organizacji narodowych i wojskowo–dywersyjnych; zespół polskich instytucji i organizacji z lat 1914–1918; Komitetu Organizacyjnego zjazdu byłych więźniów za idee z lat 1914–1921; Ekspozytury w Kowlu Wydziału II Dowództwa Okręgu Generalnego Lublin. Podaję według: *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach Federacji Rosyjskiej w okresie wrzesień 1992 – czerwiec 1993*, masz. powiel., Warszawa 1993, s. 45–51.

ksizmu–Leninizmu przy KC KPZR), Ośrodek Przechowywania Współczesnej Dokumentacji (część b. Archiwum KC KPZR), Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (b. Centralne Państwowe Archiwum Armii Sowieckiej), Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (b. Centralne Archiwum Rewolucji Październikowej) i Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej⁶.

Podobne porozumienie o współpracy archiwalnej, przewidujące udostępnienie stronie polskiej zasobu postsowieckiego, podpisane zostało z Litwą⁷.

Wiosną 1992 r. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych RP zwróciła się do strony rosyjskiej o zgodę na udostępnienie archiwów państwowych w celu przeprowadzenia zorganizowanych poszukiwań materiałów dotyczących losów Polaków na Wschodzie po agresji Armii Czerwonej z 17 września 1939 r. W związku z uzyskaną zgodą, 29 czerwca 1992 r. minister obrony narodowej RP powołał Wojskową Komisję Archiwalną, która otrzymała zadanie zbadania na miejscu rosyjskich zasobów archiwalnych i reprografowania dokumentacji dotyczącej spraw polskich. WKA przystąpiła do pracy we wrześniu 1992 r., a pozyskane przez nią od tamtego czasu dokumenty (ponad 600 tysięcy kart kserokopii) stworzyły ogromnej skali warsztat pracy dla historyków polskich.

Pozyskane przez WKA kserokopie dokumentów zostały przekazane w celu ich uporządkowania i opracowania do Centralnego Archiwum Wojskowego (Warszawa–Rembertów), które też sukcesywnie udostępnia je dla badań naukowych. Ten ogromnej wartości poznawczej zasób dzieli się na następujące zbiory tematyczne: dokumentacja dotycząca polskich jeńców wojennych w ZSRR w latach II wojny światowej (obozy jenieckie 1939–1941, obozy internowania żołnierzy Armii Krajowej, dokumentacja Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD ZSRR, dokumentacja cmentarzy przyobozowych, materiały dotyczące mordu katyńskiego); dokumentacja dotycząca działalności rozpoznawczej i represyjnej Armii Czerwonej i NKWD na ziemiach polskich (zbrodnie wojenne na żołnierzach Wojska Polskiego i ludności cywilnej w 1939 r., materiały dotyczące polskiego podziemia zbrojnego, materiały ukraińskiego i białoruskiego sztabu ruchu partyzanckiego, dokumentacja operacji wojsk NKWD MWD ZSRR na ziemiach polskich do 1950 r., akta dotyczące tzw. procesu Szesnastu — podstępnie zwabionej i aresztowanej grupy przywódców polskiego państwa podziemnego⁸, materiały dotyczące górników wywiezionych w 1945 r. z Górnego Śląska i Opolszczyzny (do niewolniczej pracy w ZSRR); materiały dotyczące obu armii polskich formowanych na terenie ZSRR w latach II wojny światowej (dokumenty dotyczące tzw. Armii gen W. Andersa, dokumenty dotyczące tzw. Kościuszkowców, dokumentacja bitwy pod Lenino); szlak bojowy Armii Czerwonej na ziemiach polskich (kampania wrześniowa 1939 r., działania w latach 1944–1945, stosunek naczelnego dowództwa Armii Czerwonej do Powstania Warszawskiego, działania tzw. trofiejszczików na ziemiach polskich i ich następstwa dla polskiej gospodarki); polska emigracja polityczna na terenie federacji sowieckiej; dokumentacja dotycząca kolejnych fal repatriacyjnych z ZSRR do Polski; materiały dotyczące wywiezionego z ziem polskich i podlegającego rewindykacji różnorodnego mienia (*Pol'skij trofiejnyj fond*, zrabowane polskie mienie przejęte przez ZSRR od Niemiec, dokumenty Wojska Polskiego z lat 1944–1946)⁹.

⁶ Por. E. Frącki, *Dokumenty polskie i Polski dotyczące w archiwach rosyjskich*, „Dzieje Najnowsze” nr 1, 1993; R. Techman, *Z pobytu w archiwach moskiewskich*, „Archeion” t. XCVI, Warszawa 1996, s. 345–349.

⁷ H. Majecki, *Porozumienie o polsko–litewskiej współpracy archiwalnej*, „Archeion” t. XCV, Warszawa 1995, s. 194–196. Zob. też: J. Skowronek, *Współpraca z archiwami litewskimi: warunki — rezultaty — perspektywy*, „Archeion” t. XCVII, Warszawa 1997.

⁸ Por.: *Materiały z procesu gen. Okulickiego w Moskwie w 1945 r.*, oprac. J. Szostak i T. Wawrzyński, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” nr 16, 1993, s. 119–200.

Szczególnie dobry okres w pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej nastąpił po 14 października 1992 r., kiedy to ujawniono i przekazano Polsce kolekcję dokumentów dotyczących zbrodni na polskich jeńcach wojennych — m.in. tzw. Pakiet nr 1, zawierający dokumenty decyzyjne mordy katyńskiego¹⁰. Łączy się on z nazwiskiem prof. Rudolfa Pichoji, który kierował do początków 1996 r. rosyjską służbą archiwalną (*Rossarchiw*).

Poza zasadniczym kanałem kwerendy prowadzonej przez WKA, do Polski trafiły kolekcje materiałów wybranych i przekazanych przez stronę rosyjską w geście o charakterze politycznym, zakupione przez polskie instytucje (głównie naukowe), pozyskane do wspólnych publikacji przygotowanych (przygotowywanych) przez historyków i archiwistów obu państw, wydane przez historyków i archiwistów rosyjskich a także będące wynikiem indywidualnych kwerend poszczególnych badaczy.

W tej pierwszej grupie poza wspomnianą kolekcją wyjątkowej wagi tzw. dokumentów katyńskich znalazła się kolekcja kilkudziesięciu dokumentów przekazanych Polsce w listopadzie 1992 r., a dotyczących losów obywateli polskich na Wschodzie w latach 1939–1951. Cała ta dokumentacja została opracowana w Instytucie Studiów Politycznych PAN i wydana w edycji *Z archiwów sowieckich*, podzielonej chronologicznie i merytorycznie na pięć zeszytów, traktujących o: polskich jeńcach wojennych (kampania wrześniowa, internowani przekazani przez władze litewskie) oraz początkowym okresie normalizacji stosunków polsko-sowieckich po podpisaniu tzw. układu Sikorski–Majski z 30 lipca 1941 r.¹¹; zorganizowaniu na terenie ZSRR wojska polskiego, tzw. Armii gen. W. Andersa, i jego wyprowadzeniu na Bliski Wschód¹²; okresie od grudnia 1942 r. do lipca 1944 r., w którym dochodziło do licznych konfliktów wzajemnych i który traktowany jest jako przygotowawczy do pełnego uzależnienia Polski od jej wschodniego sąsiada¹³; ponurej roli, jaką w tragedii Powstania Warszawskiego odegrała strona sowiecka¹⁴; schyłkowym okresie wojny i pierwszych latach intensywnej sowietyzacji Polski, a także nieznanymi dotąd tajnych amnestiach wobec represjonowanych obywateli byłej II Rzeczypospolitej¹⁵. Najistotniejsze dokumenty wybrane z pięciu zeszytów edycji opublikowane zostały jako odrębny tom w języku angielskim¹⁶.

Inną kolekcję dokumentów udostępnionych stronie polskiej na zasadzie gestu politycznego były materiały dotyczące głównie agresji sowieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r. i obozów internowania dla obywateli polskich, przekazane w czerwcu 1990 r. przez Komitet Bezpieczeństwa Państwowego Ukraińskiej SRR na ręce konsula generalnego RP w Kijowie. Zostały one opublikowane na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”¹⁷.

Trzy lata później szef rosyjskich archiwów przekazał Polsce tzw. kolekcję Susłowa, zawierającą jakoby wszystkie odnalezione w archiwach postsowieckich dokumenty, dotyczą-

⁹ Według: *Informacja o wynikach pracy WKA*, s. 3–4 (10–53).

¹⁰ Komplet tej dokumentacji zob.: *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992. Wybór najważniejszych dokumentów: *Katyń. Documents of Genocide. Documents and materials from the Soviet archives turned over to Poland on October 14, 1992*, ed. by W. Materski, Warsaw 1993.

¹¹ *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.

¹² *Armia polska w ZSRR 1941–1942*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992.

¹³ *Konflikty polsko-sowieckie 1942–1944*, oprac. W. Roszkowski, Warszawa 1993.

¹⁴ *Stalin a Powstanie Warszawskie*, oprac. T. Strzembosz, Warszawa 1994. Dokumentację tę zob. też w: *Związek Sowiecki a Powstanie*, „Zeszyty Historyczne” nr 109, Paryż 1994, s. 181–206; *Sowieckie dokumenty wojskowe dotyczące Powstania Warszawskiego*, oprac. S. Jaczyński, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3, 1994, s. 226–251.

¹⁵ *Powrót żołnierzy AK z sowieckich łagrów*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1995. Zob. też: *Nowe dokumenty do stosunków polsko-radzieckich*, oprac. D. Boćkowski, „Rubicze” nr 2/3, 1993, s. 90–92.

¹⁶ *Kremlin versus Poland 1939–1945. Documents from the Soviet archives*, ed. by W. Materski, Warsaw 1996.

¹⁷ *Dokumenty katyńskie*, oprac. M. Tarczyński, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3/4, 1990. Zob. też: *Dokumentacja katyńska*, „Rzeczpospolita” 7–8 VII 1990.

ce stosunku ZSRR do wprowadzonego w grudniu 1981 r. w Polsce stanu wojennego¹⁸. Zaprzeczyły temu rezultaty kwerendy w archiwach moskiewskich znanego dysydenta Władimira Bukowskiego, który dotarł w archiwach do wielu innych przekazów, w tym zapisów rozmów telefonicznych Breżniew–Jaruzelski i stenogramów poświęconych Polsce posiedzeń Biura Politycznego KC KPZR — w tym tzw. Operacji X (wprowadzenie stanu wojennego)¹⁹.

Po licznych polskich monitach, w maju 1994 r. szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy przekazał na ręce zastępcy prokuratora generalnego RP Stefana Śnieżki wyjątkowej rangi dokument: listę 3435 nazwisk obywateli polskich z więzień tzw. Zachodniej Ukrainy wymordowanych na podstawie tej samej decyzji Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r., co jeńcy z trzech tzw. obozów specjalnych — Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska²⁰. Dotąd brakuje podobnej listy, która winna zawierać 3870 nazwisk wymordowanych obywateli polskich, przetrzymywanych do marca–kwietnia 1940 r. w więzieniach tzw. Białorusi Zachodniej.

Szereg kwerend w nowo otwartych archiwach postsowieckich finansowanych jest w ramach grantów, przyznanych na opracowanie poszczególnych tematów bądź skompletowanie (uzupełnienie) dokumentacji tematycznej gromadzonej przez placówki naukowe. Przykładowo, w ramach koordynowanego przez prof. Tomasza Strzembosza grantu *Polacy na kresach północno–wschodnich byłej II Rzeczypospolitej pod dwiema okupacjami (1939–1946)*, realizowanego w Instytucie Studiów Politycznych PAN, prowadzona jest systematyczna kwerenda w archiwach białoruskich. W ramach realizowanego w Instytucie Historii PAN grantu *Historia Dyplomacji Polskiej*, koordynowanego przez prof. Gerarda Labudę, przeprowadzona została kwerenda w Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej sfinansowała kwerendę realizowanego przez Ośrodek KARTA i polski Memoriał programu *Wspólne Miejsce — Europa Wschodnia*; przyniosła ona kilka obszernych zespołów dokumentów dotyczących losów Polaków na ziemiach obecnej Ukrainy, m.in.: życia Polonii ukraińskiej w okresie międzywojennym; powstania, rozwoju i zbrodniczej likwidacji polskiego rejonu narodowego — tzw. Marchlewszczyzny²¹. W tym kontekście warto wspomnieć, iż Ośrodek KARTA zdołał różnymi sposobami, głównie drogą współpracy z rosyjskim Memoriałem, zgromadzić w ramach tzw. Archiwum Wschodniego ogromną liczbę dokumentów (informacji) dotyczących losów Polaków na Wschodzie — od okresu carskiego poczynając, a doprowadzonych do przełomu lat 80. i 90. Są one udostępniane w siedzibie Ośrodka²².

Zebrane w Archiwum Wschodnim kopie dokumentów pochodzących z zasobu postsowieckiego, a dotyczących spraw polskich podzielone zostały na następujące kolekcje: wojna polsko–sowiecka 1920 roku; Polski Rejon Narodowy (Marchlewszczyzna) 1924–1935; deportacje Polaków z obłasti kijowskiej i winnickiej do Kazachstanu; dokumenty terroru 1933–1938; stosunki polsko–ukraińskie 1920–1939; zbrodnia katyńska; Polacy we Lwowie 1939–1941; deportacje obywateli polskich 1940–1041; Polacy deportowani do Komi ZSRR (1940–

¹⁸ *Dokumenty: Teczeki Susłowa*, pod red. A. Krawczyka, J. Snopkiewiczza i A. Zakrzewskiego, Warszawa 1993. Zob. też: W. I. Woronkow, *Sobytyja 1980–1981 gg. w Polsce. Wzгляд so Staroj ploszczadi*, „Woprosy istorii” nr 10, 1995, s. 92–121.

¹⁹ W. Bukowski, *Stan wojenny w archiwach Kremla*, „Gazeta Polska” nr 50, 19 XII 1996, s. 12–13; *Fragmety dokumentów z archiwum Władimira Bukowskiego*, „Zycie” nr 64, 13 XII 1996, s. 13.

²⁰ *Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku*, red. M. Tarczyński i Z. Gajowniczek, „Zeszyty Katyńskie” nr 4, Warszawa 1994; *Ukraiński ślad Katyńia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995.

²¹ Por.: „Biuletyn Historycznej Agencji Informacyjnej” nr 3, 31 I 1995, s. 2–5.

²² Adres: 02–536 Warszawa, ul. Narbutta 29, tel. 48–07–12, fax 48–07–28.

1945); likwidacja i ewakuacja więźniów sowieckich po 22 czerwca 1941 r.; delegatury terenowe Ambasady RP w Moskwie (Kujbyszewie) 1941–1943; Ukraiński Sztab Partyzancki 1941–1944; Powstanie Warszawskie; likwidacja polskiego podziemia 1944–1947; Polacy internowani w rzymskiej obłaski 1944–1947; wysiedlenie Polaków z Ukraińskiej SRR i Ukraińców z Polski 1944–1947; depolonizacja Ukrainy Sowieckiej 1944–1970; proces przywódców Polski Podziemnej, tzw. proces Szesnastu. W pewnym stopniu Polaków i spraw polskich dotyczą też następujące kolekcje Archiwum Wschodniego: bunty w lagrach; ruch dysydencki w ZSRR 1954–1986; Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej (1992). Wyżej wymienione kolekcje są zróżnicowane co do merytorycznej wartości tworzących je materiałów i ich liczebności, wahającej się od 20 do 900 dokumentów²³.

Ważne znaczenie ma pozyskana odpłatnie przez Wojskowy Instytut Historyczny dokumentacja postsowiecka dotycząca szlaku bojowego i działań Armii Czerwonej w tzw. kampanii polskiej we wrześniu 1939 r. Traktuje ona o wojskowych i polityczno-dyplomatycznych aspektach sowieckiej agresji na Polskę²⁴. W oparciu o te źródła i materiały pozyskane przez WKA przygotowano obszerną trzutomową edycję. Jeden z tomów dotyczy przygotowania i następstw wkroczenia wojsk sowieckich na polskie ziemie wschodnie²⁵, drugi — działań operacyjnych tych wojsk na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej²⁶, a trzeci — kampanii Armii Czerwonej i NKWD na terytoriach północno-wschodnich Rzeczypospolitej²⁷. Duża część tej dokumentacji udostępniona została wcześniej na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”²⁸.

Powyższą edycję dokumentów dotyczących agresji sowieckiej uzupełniają inne pomniejsze wybory, bądź nawet pojedyncze dokumenty, publikowane w specjalistycznych periodykach i w formie aneksów do większych prac. Z licznych tego typu publikacji źródeł z archiwów postsowieckich zwracamy uwagę na oryginalne szkice działań niektórych jednostek Armii Czerwonej i dokumentację operacyjną uzupełniającą chronologię opracowaną przez Czesława Grzelaka²⁹, ważny dokument z zasobów Okręgowego Archiwum Państwowego we Lwowie, ilustrujący mało znany problem administracyjnego przeciwdziałania w trakcie kampanii wrześniowej szerzeniu się na kresach wschodnich Rzeczypospolitej tzw. nastrojów defetystycznych³⁰, a także zapis posiedzenia Biura Politycznego KC WKP(b) z 1 października 1939 r., na którym obszernie omówiono — po najdrobniejsze szczegóły, typu cena kilograma soli — techniczno-organizacyjny tryb wchłonięcia i sowietyzacji nowo zdobytych ziem³¹.

²³ Por.: Z. Gluza, *Archiwum Wschodnie*, „Karta” nr 19, 1996, s. 137–151.

²⁴ Dokumenty te zasadniczo pochodzą z dwóch fundów Centralnego Państwowego Archiwum Wojskowego Federacji Rosyjskiej: *Pochod Krasnoj Armii w Zapadnuju Ukrainu i Pochod Krasnoj Armii w Zapadnuju Bielorusziju*.

²⁵ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów*, t. I: *Geneza i skutki agresji*, pod red. E. Kozłowski, wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1994.

²⁶ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów*, t. II: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, pod red. S. Jaczyńskiego, wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1996.

²⁷ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów*, t. III: *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, pod red. Cz. Grzelaka, wybór i oprac. Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski, Warszawa 1995.

²⁸ *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.*, cz. I, oprac. S. Jaczyński, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1, 1993, s. 195–227; cz. II, oprac. S. Jaczyński, tamże nr 2, 1993, s. 169–189; cz. III, oprac. Cz. Grzelak, tamże nr 3, 1993, s. 173–197; cz. IV, tamże nr 4, 1993, s. 211–234; cz. V, oprac. Cz. Grzelak, tamże nr 1/2, 1994, s. 184–230; cz. VI, oprac. S. Jaczyński, tamże nr 4, 1994, s. 166–172 (uzup. cz. II).

²⁹ Cz. Grzelak, *Dziennik sowieckiej agresji. Wrzesień 1939*, Warszawa 1994, s. 216–231. Zob. też: *Grif siekrietnosti snjat. Potieri woorozumnych sil SSSR w wojnach, bojowych dziejstwach i wojennych konfliktach. Statisticeskoje issledowanije*, pod red. G. Kriwoszejewa, Moskwa 1993.

³⁰ *Pierwsze dni II wojny światowej na Kresach Wschodnich RP*, oprac. M. Sycz, „Dzieje Najnowsze” nr 1, 1994, s. 121–125.

³¹ „*Ustanovit' ceny: na sol — 20 kopiejek za kilogramm...*”. *Dokument*, oprac. N. S. Lebiediewa, „Moskowskije nowosti” nr 47, 24 XI – 1 XII 1996, s. 18.

W powyższym kontekście wspomnieć należy o swoistym paradoksie związanym z nowo uzyskanym dostępem do postsowieckiego zasobu archiwalnego. Jest nim ujawnienie w byłym Archiwum Specjalnym (obecnie: Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych) zaginionych we wrześniu 1939 r. materiałów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (fondy 308 i 461). Materiały te początkowo zagarnięte przez Niemcy i umieszczone w archiwum w Gdańsku-Oliwie w 1945 r. wpadły w ręce Armii Czerwonej. Część z nich w latach 1954 i 1963 zwrócono Polsce, pozostałe jako tzw. zastrzeżone zbiory tajne do 1992 r. były praktycznie niedostępne dla historyków. Obecnie oba zespoły są udostępniane i pojawiły się już pierwsze publikacje pochodzących z nich dokumentów³².

Szereg nowo odtajnionych dokumentów z bardzo trudno dostępnego archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej (b. KGB) zawiera praca źródłowa Antoniego Przygońskiego, w której poddano analizie stosunek Stalina do Powstania Warszawskiego³³. Równolegle ukazała się opracowana przez historyków z Wojskowego Instytutu Historycznego praca poświęcona podobnej tematyce, a mająca ambicje uchwycenia wszystkich dostępnych podówczas dokumentów, mających związek z kwestią nagłego wstrzymania w lipcu 1944 r. ofensywy Armii Czerwonej na linii Wisły. Weszły doń dokumenty z okresu od lipca do października 1944 r., z których część pozyskano z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR w Podolsku jeszcze przed rozpadem ZSRR. Dokumentacji nadano układ rzeczowo-chronologiczny, w ramach trzech grup: źródła proveniencji Kwatery Głównej Naczelnego Dowództwa Sztabu Generalnego Armii Czerwonej i instytucji centralnych Komisarjatu Ludowego Obrony ZSRR; materiały dowództwa i sztabu I Frontu Białoruskiego; materiały dowództw 47 armii RKKA, 1 Armii Wojska Polskiego i 16 Armii Lotniczej RKKA³⁴.

Ukazały się też pierwsze wspólne publikacje dokumentów dotyczących Polski, z postsowieckiego zasobu archiwalnego. Szczególnej rangi przedsięwzięciem jest realizowana przez naczelne dyrekcje archiwów Polski i Rosji wspólna edycja dokumentów łączących się ze zbrodnią katyńską, przewidziana w wersji wspólnej na cztery tomy, dotyczące: powstania i funkcjonowania obozów jenieckich; zbrodni na polskich jeńcach wojennych; losów oficerów, którzy przeżyli zbrodniczą akcję; ech zbrodni katyńskiej³⁵. Ukazał się już pierwszy tom edycji, zawierający 220 najważniejszych dokumentów z zasobów praktycznie wszystkich wchodzących w grę archiwów postsowieckich³⁶. Dzięki tej dokumentacji znamy moment podjęcia ludobójczej decyzji, osoby za nią odpowiedzialne, tryb jej wdrożenia i osoby to wdrożenie nadzorujące, dokładną liczbę wymordowanych (21 857 osób). Bardzo szczegółowo poznaliśmy wcześniejsze losy polskich jeńców wojennych — tryb ich dostawiania się do sowieckiej niewoli, organizację obozów przejściowych i rozdzielczych, obozów pracy i trzech

³² K. Badziak, G. Matwiejew, P. Samuś, „Powstanie” na Zaozju w 1938 r. *Polska akcja specjalna w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*, Warszawa 1997; tychże, *Operacja „Łom”*. *Polska akcja dywersyjna na Rusi Zakarpackiej w 1938 r. w świetle materiałów Oddziału II Sztabu Głównego WP* (w druku); J. Lubach, *Nowe archiwalia do dziejów Kolonii Gruzińskiej w II Rzeczypospolitej*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich”, t. IV, 1994, s. 78–79.

³³ A. Przygoński, *Stalin a Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1994.

³⁴ *Na oczach Kremła. Tragedia walczącej Warszawy w świetle dokumentów rosyjskich*, Warszawa 1994 [autorzy opracowań: A. Chmielarz, S. Jaczyński, T. Panecki; oprac. dokumentów J. Margules]. Do wyboru nie wszedł jeden z zasadniczych, lecz wcześniej opublikowanych dokumentów — por.: *Sprawozdanie dowódcy 2 Apanc. z bitwy pod Warszawą*, oprac. J. Margules, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 2, 1989, s. 253–269.

³⁵ Ponadto tylko w edycji polskiej ukażą się dwa dodatkowe tomy: listy i dzienniki jeńców; zweryfikowane spisy wymordowanych jeńców z trzech obozów specjalnych i więzień tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej.

³⁶ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. I: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939–marzec 1940*, oprac. N. Lebie-diewa, W. Materski, N. Pietrosowa i B. Woszczyński, Warszawa 1995.

tw. obozów specjalnych. Znamy moment decyzji o przekazaniu jeńców z gestii Armii Czerwonej w kompetencje resortu spraw wewnętrznych (NKWD), utworzenia w tym celu w ramach GULAG-u specjalnej instytucji: Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR (kierowanego od początku przez Piotra Soprunienkę) i podległej mu sieci terenowej, opartej o Zarządy NKWD w obwodach zachodnich federacji sowieckiej. Wiemy o akcji przejmowania przez NKWD polskich jeńców wojennych internowanych na Litwie, jak też o akcji przekazywania Niemcom polskich jeńców wojennych, głównie szeregowców, pochodzących z terenów zagarniętych w czwartym rozbiórce przez Rzeszę. Zdołaliśmy dokładnie odtworzyć system kancelaryjny i mechanizm decyzji dotyczących jeńców wojennych w ramach całego sowieckiego mechanizmu władzy, jak też w ramach NKWD. W końcowej fazie prac znajduje się równie obszerny tom drugiej edycji. Szeroko zakrojona kwerenda na jej potrzeby przyniosła (w postaci kserokopii) bogactwo materiału, w tym m.in. kilkaset kart dotyczących losu żołnierzy czeskich i słowackich, zorganizowanych u boku Wojska Polskiego jako tzw. Legion Czeski, którzy trafili we wrześniu 1939 r. do sowieckiej niewoli.

Wstrząsającymi dokumentami, wywołanymi ex post, są trzy — różnej wartości — zeznania bezpośrednich wykonawców zbrodni katyńskiej. Szczególny walor źródłowy ma opublikowane in extenso obszerne zeznanie byłego szefa NKWD w Kalininie (Twerze), Dmitrija Tokariewa, o akcji wymordowania w piwnicach twerskiej siedziby Zarządu obwodowego NKWD 6300 internowanych z obozu ostaszkowskiego³⁷. Zawiera ono z pedantyczną dokładnością zapamiętany przebieg zbrodni, jej organizacyjne i techniczne szczegóły. Podobnym materiałem jest pięć protokołów przesłuchań byłego strażnika w więzieniu wewnętrznym zarządu obwodowego NKWD w Charkowie, Mitrofana Syromiatnikowa, znajdujących się w posiadaniu Prokuratury Generalnej RP i Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej³⁸. W odróżnieniu od Tokariewa zeznawał on wykrętnie, starał się zacierać swą rolę w dokonanym mordzie, niemniej i ten dokument wnosi bardzo wiele do naszej wiedzy o ostatnich dniach i godzinach jeńców z obozu starobielskiego, a także miejscu i okolicznościach ich pogrzebania. Dwa najistotniejsze protokoły zeznań — pierwszy i czwarty (z udziałem polskiego prokuratora Stefana Śnieżki) — zostały opublikowane³⁹. Nie udało się prokuratorowi wojskowemu ppłk. Andriejowi Trietieckiemu przesłuchać w podobny sposób szefa Zarządu Głównego ds. Jeńców Wojennych NKWD ZSRR Piotra Soprunienkę. Ograniczył się do zapisania wykrętnych, mało wnoszących do naszej wiedzy o tej strasznej instytucji odpowiedzi na wcześniej przekazane 19 pytań⁴⁰. Nie udało się uzyskać przed śmiercią Soprunienki (23 czerwca 1992 r.) bardziej wyczerpującej relacji.

Problematyka zbrodni katyńskiej, z uwagi na jej rozmiary i półwiecze haniebnej manipulacji wokół skrywania jej prawdziwych sprawców, budzi w Polsce ogromne emocje. Dokumenty zawarte w wyżej wymienionych edycjach były wielokrotnie przedrukowywane w wydawnictwach broszurowych, prasie, periodykach historycznych i kombatanckich, publikowane jako aneksy w monografiach naukowych. Ujawnianie i udostępnianie drukiem są coraz to nowe materiały z zasobu postsowieckiego, uzupełniające w szczegółach obraz wyłaniający się z tej podstawowej dokumentacji. Z uwagi na ogromną liczbę tego typu wydawnictw, ich uwzględnienie w niniejszej informacji nie jest możliwe⁴¹. Wyływają zarazem dokumenty wytworzone przez Zarząd do Spraw Jeńców Wojennych i Internowanych NKWD

³⁷ *Zeznanie Tokariewa*, „Zeszyty Katyńskie” nr 3, Warszawa 1994.

³⁸ B. Łojek, *Zeznanie Syromiatnikowa w sprawie wymordowania jeńców polskich*, [w:] „Zeszyty Katyńskie” nr 5: *II półwiecze zbrodni. Katyń–Twer–Charków*, Warszawa 1995, s. 64–73.

³⁹ *Zeznania Syromiatnikowa*, oprac. B. Łojek, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1/2, 1995.

⁴⁰ M. Harz, *Pierwsze zeznanie Soprunienki*, [w:] „Zeszyty Katyńskie” nr 5: *II półwiecze zbrodni. Katyń–Twer–Charków*, Warszawa 1995, s. 136–146 (*Protokół przesłuchania świadka* — s. 137–146).

ZSRR dotyczące innych, poza zbrodnią katyńską, prześladowań ze strony aparatu tej instytucji obywateli polskich⁴² — w szczególności po wspólnej operacji wyzwolenia Wilna przez Armię Krajową i Armię Czerwoną, tzw. Operacji „Ostra Brama”⁴³.

Ważną edycją wydaną wspólnym sumptem jest tom zawierający dokumentację z lat 1944–1949 obnażającą mechanizm podporządkowania państwa polskiego i partii rządzącej (PPR–PZPR) Moskwie⁴⁴. Zakwalifikowane do niego zostały materiały tej części centralnego aparatu KC WKP(b), która zajmowała się kierowaniem zagranicznymi partiami komunistycznymi i związanymi z nimi organizacjami (aparataci władzy). Tom został wydany równoległe także w Rosji⁴⁵. Koreluje z nim oparty w zasadniczej mierze na archiwum byłego Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform, Informbiuro) obszerny tom dokumentacji z pierwszego okresu funkcjonowania tej centrali, za pomocą której Moskwa dyscyplinowała poszczególne partie komunistyczne i realizowała swą taktykę wobec Zachodu, w której — jak wynika z tych przekazów — Polska zajmowała istotne miejsce; przygotował go zespół włosko–rosyjski⁴⁶.

W koprodukcji rosyjsko–niemieckiej powstaje seria wydawnicza, której zamierzeniem jest udostępniania źródeł archiwalnych dotyczących tzw. trudnych tematów. Bardzo istotny aspekt polski ma dokumentacja zamieszczona w pierwszym tomie edycji, traktującym o współpracy wojskowej Reichswehry i Armii Czerwonej, dla którego to współdziałania — jak wiadomo — spoiwem była obopólna wrogość w stosunku do Polski⁴⁷. Już wcześniej opublikowano w Rosji wiele dokumentów z zasobu postsowieckiego, ukazujących antypolskie ostrze współpracy wojskowej ZSRR i Niemiec, bazującej na tzw. układzie raopalskim i traktacie berlińskim z kwietnia 1926 r.⁴⁸

W Rosji wydanych zostało szereg edycji źródeł postsowieckich dotyczących Polski opracowanych przez naukowców rosyjskich. M.in. ukazały się dwa tomy nowo odtajnionej dokumentacji dotyczącej wojny polsko–sowieckiej lat 1919–1920⁴⁹. Edycja zawiera około 250

⁴¹ Tytułem przykładu przytoczyć można kilka z nich: *Katyń: Starobielsk, Ostaszów, Kozielsk. Najnowsze dokumenty NKWD*, Paryż 1990; *Wybrane dokumenty dotyczące funkcjonowania i likwidacji obozu w Starobielsku: (wrzesień 1939 – czerwiec 1940)*, oprac. W. Roman, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” nr 16, 1993, s. 83–118; *Anatomia kłamstwa: dokumenty dotyczące zamordowanych jeńców w Katyniu*, oprac. K. Kulczycka, „Pamięć Narodu” nr 1, 1993, s. 3, 12–14; *Słowa tęsknoty. Zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, oprac. E. Gruner–Zarnoch i M. D. Wołagiewicz, Szczecin 1996, s. 225–245; *Katynskaja drama. Kozielsk, Starobielsk, Ostaszkow: Sud’ba internirowannyh polskich wojennosłużaszczich*, Moskwa 1991; *Katynskoje dielo: možno li postawit’ toczku?*, „Wojennyj Archiw Rossii” t. I, 1993, s. 123–174; *Dokumenty*, [w:] *Rosja a Katyń*, „Biuletyn Historycznej Agencji Informacyjnej” (wyd. specjalne), Warszawa 1994, s. 90–109; A. Głowacki, *Obozy pracy dla polskich jeńców wojennych na wschodniej Ukrainie (w świetle dokumentów sowieckich) 1939–1940*, „Dzieje Najnowsze” nr 1, 1994, s. 43–58; *Materiały archiwalne*, [w:] *Obozy jenieckie NKWD. IX 1939 – VIII 1941*, pod red. S. Jaczyńskiego, Warszawa 1995, s. 143–254; *Jeńcy polscy w ZSRR w początkowym okresie niewoli. Dokumenty*, oprac. S. Jaczyński, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1/2, 1995, s. 405–422; J. Tucholski, *Polacy w ZSRR 1939–1941 w dokumentach NKWD*, tamże, s. 388–392; *Katynskoje golosa*, oprac. N. S. Lebidiewa, „Nowyj mir” 1991, nr 2, s. 214–220.

⁴² *Organy gasbiezopasnosti SSSR w gody Wielikoj Otieczestwiemoj wojny. Sbornik dokumentow*, t. I, kn. 1, Moskwa 1995.

⁴³ *Dokumenty Zarządu NKWD d/s Jeńców Wojennych i Internowanych (1939–1955)*, oprac. W. Roman, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” nr 16, 1993, s. 64–77.

⁴⁴ *Polska–ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944–1949*, pod red. G. Bordiugowa, A. Koseskiego, G. Matwiewa i A. Paczkowskiego, Warszawa 1995.

⁴⁵ *SSSR–Polsza. Mechanizm podczinienia. 1944–1949 gg. Sbornik dokumentow*, pod red. G. Bordiugowa, G. Matwiewa, A. Koseskiego i A. Paczkowskiego, Moskwa 1995.

⁴⁶ *The Cominform: Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, ed. by G. Procacci, Milano 1994.

⁴⁷ *Reichswehr und Rote Armee. Dokumente aus den Militärarchiven Deutschlands und Russlands 1925–1931*, oprac. K. von Jena i N. E. Eliseeva, Koblenz 1995.

⁴⁸ Por. np.: Ju. Ł. Djakow, T. S. Buszujewa, *Faszystkij miecz kowalsia w SSSR. Krasnaja Armija i Rejchswier. Tajnoje sotrudnicestwo 1922–1933 gg. Nieizwiestnyje dokumenty*, Moskwa 1992. Zob. też: *Białe plamy. ZSRR–Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko–niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Vilnius 1990; *Oglaszieniju podlezit’ SSSR–Giermanija 1939–1941 gg. Dokumenty i materiały*, Moskwa 1991.

dokumentów pochodzących z trzech archiwów centralnych. Dotyczą one różnorodnych aspektów konfliktu, m.in.: ruchu komunistycznego na ziemiach polskich; działalności komunistów polskich w Sowietach; sytuacji społeczno-politycznej na Litwie, Białorusi i Ukrainie; informacji wywiadu sowieckiego o sytuacji w Polsce; działań propagandowych i dywersyjnych przeciwko Polsce; przebiegu działań bojowych; organizacji tzw. Polskiej Armii Czerwonej; działalności wasalnego Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski; kwestii jeńców wojennych; stosunku ludności polskiej do bolszewików; rokowań rozejmowych; międzynarodowych aspektów konfliktu polsko-bolszewickiego.

Ważnym uzupełnieniem powyższej edycji jest opublikowany na łamach „Niepodległości i Pamięci” wybór dokumentów ze zdeponowanego w Rosyjskim Ośrodku Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych zespołu *Biuro Polskie Agitacji i Propagandy przy KC WKP(b). 1917–1931*⁵⁰. Dobierane pierwotnie pod kątem biogramów działaczy lewicy, dokumenty w prezentowanym wyborze zafunkcjonowały jako ważny zręb źródeł do dziejów tzw. polskiej lewicy rewolucyjnej. Ukazują one antypaństwowe i antynarodowe działania polskich komunistów, wynikające z klasowego zaślepienia, eksponują ich czynny udział w kampanii 1920 r. po stronie bolszewickiej.

W wydawnictwie złożony został tom zawierający dokumenty z lat 20. dotyczące Polski, znajdujące się w zespole *Teczka Specjalna Stalina*, przechowywanym w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej⁵¹.

Sam zespół *Teczka Specjalna Stalina* zasługuje na baczną uwagę — ze względu na bogactwo materiałów dotyczących Polski. Jego inwentarz został już udostępniony drukiem, co znakomicie ułatwia pracę zainteresowanych kwerendą w nim historykom i archiwistom⁵². Podobnego typu wydawnictwem, również bardzo pomocnym dla poszukiwania materiałów dotyczących Polski w postsowieckim zasobie archiwalnym, jest opublikowany w Rosji inwentarz źródeł dotyczących wojskowych aspektów stosunków polsko-sowieckich w latach 1941–1945⁵³.

Ważny walor poznawczy ma opublikowana przez Nikołaja Bugaja, na podstawie kwerendy w zespole *Teczka Specjalna Stalina*, dokumentacja dotycząca zbiorowych, masowych deportacji i reemigracji Polaków⁵⁴. Składa się na nią 76 dokumentów z okresu od stycznia 1936 do stycznia 1959 r., ilustrujących głównie trzy masowe akcje represyjne w stosunku do ludności polskiej: likwidację w ZSRR w drugiej połowie lat 30. polskich okręgów narodowych — tzw. Marchlewszczyzny i Dzierżyńszczyzny; cztery masowe deportacje ludności anektowanych ziem polskich w latach 1940–1941; akcję wywózek tzw. specosiedleńców z terenów „wyzwolonych”. Są to raporty kierownictw resortów, uchwały i rozporządzenia,

⁴⁹ *Pol'sko-sowieckaja wojna 1919–1920. (Ranieje nie opublikowanynnye dokumenty i materialy)*, cz. I–II, pod red. I. I. Kostiuszki, oprac. I. I. Kostiuszko i M. M. Czertnych, Moskwa 1994.

⁵⁰ *Dokumenty do dziejów lewicy polskiej w Rosji w latach 1919–1921*, oprac. A. Pacholczyk i Z. Strzyżewska, „Niepodległość i Pamięć” nr 3: 75 rocznica Bitwy Warszawskiej 1920 r., Warszawa 1995, s. 189–231.

⁵¹ Według informacji udzielonej przez autora wyboru i opracowania prof. Iwana Kostiuszkę.

⁵² *Archiw nowiejszej istorii Rossii*, t. I: *Osobaja papka Stalina. Iz materialow Siekriariata NKWD–MWD SSSR 1944–1953 gg. Katalog dokumentow*, pod red. W. P. Kozłowa, Moskwa 1994. Zob. też: S. Kriwienko, *Teczka Stalina. Raporty z Polski*, „Karta” nr 15, 1995, s. 28–52.

⁵³ *Russkij Archiw*, t. XIV, wyp. 3/1: *Wielikaja Otieczestwiennaja wojna. SSSR i Pol'sza: 1941–1945. K istorii wojennogo sojuza. Dokumenty i materialy*, pod red. W. A. Zołotariewa, oprac. N. W. Wasiliew, S. Ja. Ławrienow, S. G. Łukaszow i Ju. N. Pietrienko, Moskwa 1994.

⁵⁴ „*Specjalna Teczka Stalina*”: *deportacje i reemigracje Polaków*, oprac. N. F. Bugaja, „Zeszyty Historyczne” nr 107, Paryż 1994, s. 76–151. Zob. też: W. N. Ziemińskow, *Spiecposielency (po dokumentacji NKWD–MWD SSSR)*, „Socjologičeskie issledowanija” nr 11, 1990. Zob. też: E. Kowalska, *Zesłańcze przesiedlenia obywateli polskich z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej w głąb Związku Radzieckiego w latach 1940–1941 — w świetle dokumentów Wojsk Konwojowych NKWD*, „Dzieje Najnowsze” nr 4, 1995, s. 67–73.

rozkazy, listy, korespondencja służbowa centrali NKWD–MWD ZSRR z siecią terenową z archiwum mińskiego NKWD, m.in. zestawienia po raz pierwszy ujawniające skalę następstw akcji likwidacji tzw. Dzierżyńszczyzny, przekraczającą 14 tysięcy ofiar śmiertelnych⁵⁵. Wiele polskich akcentów ma opublikowana na Ukrainie obszerna dokumentacja z charkowskich i kijowskich archiwów NKWD, dotycząca represji wobec ukraińskiego aktywu NKWD–owskiego w drugiej połowie lat 30., związanych m.in. z wojną polsko–bolszewicką 1920 r., rokowaniami pokojowymi w Rydze a także z likwidacją tzw. Marchlewszczyzny⁵⁶. Tzw. polskich akcentów w nowo ujawnionej dokumentacji proveniencji organów ukraińskiego bezpieczeństwa jest znacznie więcej⁵⁷.

Innym źródłem proveniencji NKWD jest dokument 3 Wydziału OGPU z drugiej połowy lat 30., dotyczący rozpoznania przez wywiad sowiecki wewnętrznego życia politycznego w Polsce, w tym stopnia zorganizowania mniejszości narodowych. W oparciu o niego prawdopodobnie jesienią 1939 r. prowadzono działalność operacyjną na podbitym terytorium II Rzeczypospolitej⁵⁸.

Jednym z najmniej rozpoznanych tematów z zakresu martyrologii obywateli polskich na Wschodzie w latach II wojny światowej jest dokonana w czerwcu–lipcu 1941 r. zbrodnicza ewakuacja więźni z strefy przyfrontowej. Wówczas to NKWD wymordowało trudną do oszacowania liczbę obywateli b. Rzeczypospolitej, przetrzymywanych w więzieniach tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej. Wśród ujawnionych nielicznych dokumentów dotyczących tego tematu wymienić należy publikację na łamach „Karty”, z której wynika, iż ofiarami śmiertelnymi tej akcji padło co najmniej 42 776 osób⁵⁹.

Innym ważnym wydawnictwem jest pierwszy tom serii dokumentarnej *Stalinizm w Europie Wschodniej 1944–1953*, przygotowany w oparciu o wyżej wymieniony zespół archiwalny *Teczka Specjalna Stalina*, uzupełniony o materiały z zespołu pokrewnego — *Teczka Specjalna Mołotowa*⁶⁰. Zgromadzone w nim przekazy przedstawiają walkę NKWD z działającymi w opozycji do wkraczającej na polskie terytorium Armii Czerwonej siłami politycznymi i zbrojnymi, próbującymi przeciwstawić się przejściu kraju pod kontrolę sowiecką. Dominują sprawozdania z terenu, meldunki o akcjach „operacyjno–czekistowskich”, listy i notatki Berii dla Stalina i Mołotowa, informacje szefa sowieckiego kontrwywiadu wojskowego, meldunki pełnomocników NKWD przy frontach przechodzących przez ziemie polskie, meldunki doradców sowieckich przy „polskim” Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, zeznania i protokoły przesłuchań itp. Tłumaczenia niektórych dokumentów z tomu *NKWD i pol'skoje podpole* ukazały się w prasie i czasopismach specjalistycznych⁶¹.

Istotnym uzupełnieniem powyższego tomu, zestawionego w sposób sztucznie sugerujący porównywalność win obu stron, są kolejne publikacje traktujące o niszczeniu polskiego podziemia zbrojnego sowieckimi rękoma. Pierwsza z nich to dokumentacja archiwum mińskiego NKWD opublikowana przez Halinę Martinową⁶². Ukazuje ona najbardziej odrażające

⁵⁵ R. Płatonau, M. Staszkiwicz, *Dwie apieracyi suprac „wrogau naroda”*, „Bielaruski Gistaryczny Czasopis” nr 1, 1993, s. 73–80.

⁵⁶ *Dokumienty z istoriji NKWD URSP*, „Nasze Mynulje” nr 1(6), Kyjiv 1993, s. 39–150.

⁵⁷ *Z archiwow WUCzK–GPU–NKWD–KGB*, „Nauczno–publicystyczny žurnal” nr 1/2, 1995.

⁵⁸ *Rozpoznanie przez NKWD ZSRR Kolonii Gruzińskiej w Polsce (1939)*, oprac. W. Materski, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko–polskich” t. IV, Warszawa 1994, s. 80–83.

⁵⁹ *Ewakuacja 1941. Dokumenty*, „Karta” nr 12, 1994, s. 137–138.

⁶⁰ *NKWD i pol'skoje podpole 1944–1945. (Po „Osobym papkam” I. W. Stalina)*, pod red. A. F. Noskowej, oprac. T. W. Wołokitina, G. P. Muraszko, A. F. Noskowa i D. A. Jermakowa, Moskwa 1994.

⁶¹ Zob. np.: *NKWD i polskie podziemie (materiały z „teczki Stalina”)*, oprac. A. Kastory, „Arcana” nr 6, Kraków 1996, s. 120–126 (117–126).

⁶² *Dokumenty KGB*, oprac. H. Martinowa, „Zeszyty Historyczne” nr 108, Paryż 1994, s. 185–200.

przejawy likwidacji polskiego podziemia zbrojnego na byłych kresach II Rzeczypospolitej, przede wszystkim podstępne zwabienie i wymordowanie 80 ludzi z oddziału Antoniego Burzyńskiego—„Kmicica”, storturowanego przez NKWD na śmierć. Druga uzupełnia opublikowane drukiem materiały zorganizowanej przez Forum Europy Środkowo–Wschodniej przy Fundacji im. S. Batorego i Ośrodek KARTA konferencji *Związek Radziecki — Polska. W kręgu Imperium* i dotyczy działalności NKWD na ziemiach polskich w pierwszych latach po II wojnie światowej⁶³. Ściśle koresponduje z nią publikacja wybranych dokumentów z zespołu akt Dowództwa Zbiorczej Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD ZSRR (od stycznia 1946 — 64 Dywizja WW), działającej na terenie polski w latach 1944–1946; z zespołu tego, przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie, skserowano i zdeponowano w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie 42 teczki (także dokumentacji Dowództwa Wojsk Wewnętrznych NKWD ZSRR) i te materiały stały się podstawą wyboru⁶⁴.

Specyficzną publikacją jest składający się w zasadzie z zaledwie dwóch dokumentów obszerny tom poświęcony działalności sowieckiego aparatu bezpieczeństwa na terenie Nowogródzkiemu, Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny w latach 1944–1948⁶⁵. Wzmiankowane dokumenty to wewnętrzne opracowanie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Białoruskiej SRR nt. *Wyniki działalności agenturalno–operacyjnej organów MWD Białoruskiej SRR w zakresie likwidacji antyradzieckiego podziemia nacjonalistycznego, jego band i innego podziemia kontrrewolucyjnego za okres od 1 stycznia 1944 r. do 1 marca 1947 r.* oraz części IV–VII pozbawionego tytułu opracowania traktującego o niszczeniu polskiego podziemia zbrojnego na terenie byłego inspektoratu grodzieńskiego AK (zdołano uzyskać jedynie jego obszerny fragment, części IV–VII). Tym sumarycznym dokumentom towarzyszy czterdzieści załączników, ściśle korespondujących z nimi i nadającymi im wyjątkowo dramatyczny charakter. Całość dokumentuje, iż pomimo zdradzieckiego aresztowania — po operacji „Ostra Brama” — sztabu Okręgu Wileńsko–Nowogródzkiego AK i internowania kilku tysięcy akowców, walka przeciwko nowemu agresorowi nie ustawała. Jej intensywność była znaczna, a bezwzględność i brutalność tłumiących ją wojsk NKWD jeszcze większa niż w Polsce centralnej. Wiedza o tej trwającej do końca lat 40. walce była dotąd zupełnie znikoma i udostępniona dokumentacja dopiero otwiera pole badawcze dla historyków polskiego wysiłku niepodległościowego.

W stosunkowo łatwo dostępnych archiwach trzech republik bałtyckich, w szczególności w archiwach litewskich, znajduje się wiele dokumentów dotyczących Polaków, głównie — ale nie tylko — mających sowieckie obywatelstwo. Przykładowo, w byłym archiwum KGB Litewskiej SRR w zespole przestępstw pospolitych (fond ugołownych dzieł) znajdują się akta tych wszystkich Polaków, w stosunku do których KGB prowadziło działania operacyjne — protokoły przesłuchań, wyroki, materiały dowodowe; w zespole rozpoznania (fond filtracyjnych dzieł) znajdują się teczki osobowe m.in. osób, które w okresie sowieckim wyjeżdżały, bądź zamierzały wyjechać do Polski oraz tych, które przyjeżdżały z Polski⁶⁶. W archiwum tym

⁶³ Kserokopie akt rosyjskich dotyczących działalności wojsk NKWD na ziemiach polskich i wywózki ludności polskiej do ZSRR w latach 1944–1950 w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, oprac. W. Roman, [w:] *NKWD o Polsce i Polakach. Rekoniesans archiwalny*, pod red. W. Materskiego i A. Paczkowskiego, Warszawa 1996, s. 83–146. Zob. też: W. Roman, *Dokumentacja obozów specjalnych NKWD w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1/2, 1995, s. 374–387.

⁶⁴ *Działalność Zbiorczej Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD na terenie Polski w latach 1944–1946 w świetle wybranych dokumentów*, oprac. W. Roman, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” nr 17, 1994, s. 168–214.

⁶⁵ *NKWD o polskim podziemiu 1944–1948. Konspiracja polska na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie*, red. nauk. T. Strzembosza, oprac. A. Chmielarz, K. Krajewski, T. Łabuszewski i H. Piskunowicz, Warszawa 1997.

(Archiwum KGB m. Wilna) można m.in. znaleźć dokumentację Komendy Okręgu Wileńsko-Nowogródzkiego Armii Krajowej, która wpadła w ręce sowieckie⁶⁷.

Także w Narodowym Archiwum Republiki Białoruskiej znajduje się obszerna, mało rozpoznana dokumentacja dotycząca spraw polskich. M.in. przechowywanych jest tam 20 zespołów (fondów) zawierających ponad 3 tysiące teczek materiałów dotyczących działalności na Białorusi Związku Walki Zbrojnej, a następnie Armii Krajowej⁶⁸.

Właśnie z archiwów białoruskich pochodzi podstawowy zbiór dokumentów opublikowanych w najpełniejszej z wydanych dotąd publikacji źródłowych, traktujących o okupacji sowieckiej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941, która przygotowana została przez zespół pod kierunkiem Tomasza Strzembosza⁶⁹. Zawartych w niej siedemdziesiąt dokumentów to rezultat kwerendy w Archiwum Narodowym Republiki Białoruś w Mińsku, Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego, Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego, a także Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie. Dokumentacja zakwalifikowana do zbioru koncentruje się wokół następujących węzłów tematycznych: budowa podstaw władzy sowieckiej na terytorium okupowanym; funkcjonowanie systemu okupacyjnego; przemiany społeczno-ekonomiczne na terenach wiejskich; represje po wypadkach w Skidlu (18–19 września 1939 r.); farsa wyborów deputowanych do Zgromadzenia Ludowego (tzw.) Zachodniej Białorusi; przejawy cywilnego i zbrojnego oporu przeciwko sowieckim okupantom.

Postsowiecka spuścizna archiwalna dotycząca spraw polskich dostępna w archiwach Białorusi, Ukrainy i Litwy to osobny, nie doceniany obszar kwerend⁷⁰. Jak wskazują również inne, wstępne rozpoznania w tym zakresie⁷¹, może ona przynieść wiele ważnej dokumentacji, w szczególności z zakresu losów ludności terytoriów byłej II Rzeczypospolitej, zagarniętych przez ZSRR we wrześniu 1939 r. i powtórnie pod koniec wojny, co usankcjonowała umowa pomiędzy PKWN i Radą Komisarzy Ludowych ZSRR z 27 lipca 1944 r.

Pośrednio wątki polskie występują w wydanych w Rosji obszernych wielotomowych edycjach, dotyczących stosunku Kominternu do II wojny światowej⁷², procesu norymberskiego, w szczególności pojawienia się w nim wątku katyńskiego⁷³, a także sowieckiej polityki zagranicznej w 1939⁷⁴ i 1940 r.⁷⁵

⁶⁶ Por. *Estono-latyszsko-litowski sowmiestnyj seminar. „Dokumenty KGB w baltijskich stranach”*. Doklady, Tallin 1996, s. 34–40.

⁶⁷ Por. *Aneksy w pracy: J. Wołkonowski, Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, pod red. G. Łukomskiego, Warszawa 1996, s. 383.

⁶⁸ Szerzej: W. Nosewicz, *Przegląd dokumentów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś o działalności formacji Armii Krajowej w okresie II wojny światowej*, [w:] *Symposium historyczne „Rok 1944 na Wileńszczyźnie”*. Wilno 30 czerwca – 1 lipca 1994 r., Warszawa 1996, s. 218–230. Zob. też: W. Stępnik, *Konferencja naukowa w Mińsku, „Archeion” t. XCIV*, Warszawa 1995, s. 251–253; S. Iwańczuk, *Z pobytu w archiwach białoruskich*, tamże, t. XCV, Warszawa 1995, s. 253–256.

⁶⁹ *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, pod red. T. Strzembosza, oprac. K. Jasiewicz, T. Strzembosz i M. Wierzbicki, Warszawa 1996.

⁷⁰ Szerzej: W. Stępnik, *Sprawy archiwów w stosunkach Polski z jej wschodnimi sąsiadami*, „Archiwista” nr 89, 1995, s. 43–56; E. Rosowska, *Międzynarodowa konferencja archiwów krajów Wschodniej i Środkowej Europy*, „Archiwista Polski” nr 1, 1996, s. 81–90; K. Nowochaski, *Zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy*, tamże nr 3, 1996, s. 41–44.

⁷¹ Por. np.: K. Jasiewicz, *Obywatele polscy aresztowani na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941 w świetle dokumentacji NKWD/KGB*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, 1994, s. 105–134; J. Tucholski, *Straty wśród polskich oficerów i policjantów w świetle materiałów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (czterdzieści krwawych dni rządów NKWD na Wileńszczyźnie)*, „Zeszyty Katyńskie” nr 6: *Zbrodnia nie ukarana. Katyń–Twer–Charków*, Warszawa 1996, s. 151–165. Zob. też: G. Vilkielis, *Zołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940 (na podstawie materiałów Litewskiego Archiwum Państwowego)*, [w:] *Spoleczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, Warszawa 1995.

⁷² *Komintern i tworząca mirową wojna*, cz. I: *Do 22 czerwca 1941 g.*, oprac. N. S. Lebediewa i M. M. Narinskij, Moskwa 1994; cz. II: *Posle 22 czerwca 1941 g.* (w druku).

Znikomy jest wprowadzony w obieg naukowy zasób materiałów źródłowych postsowieckich dotyczących stosunków wzajemnych i dziejów PRL — od lat 50. po wejście Polski w fazę transformacji ustrojowej. Pozostaje mieć nadzieję, iż i ta dokumentacja z czasem zostanie udostępniona badaczom.

Abstrahując od materiałów dostępnych w archiwach rosyjskich, źródła postsowieckie dotyczące Polski, którymi realnie dysponujemy w chwili obecnej — tak ogłoszone drukiem, jak udostępniane w Centralnym Archiwum Wojskowym, Ośrodku KARTA (Archiwum Wschodnie) — tworzą ogromnej wagi warsztat naukowy dla historyków specjalizujących się w dziejach najnowszych. Liczone na ponad milion kart kserokopii i klatek mikrofilmów pozwalają w dużym stopniu wypełnić tzw. białe plamy w historii stosunków polsko-sowieckich, polskich organizacji (formacji) komunistycznych, genezy i pierwszego okresu funkcjonowania PRL. Zasób ten stale powiększa się, mimo iż najlepszy okres pod względem dostępności do archiwów postsowieckich zapewne mamy już — niestety — poza sobą.

⁷³ *Njurnbierskij process*, t. 5 i 6, pod red. N. S. Lebidiewej, Moskwa 1991–1995.

⁷⁴ *Dokumienty wnieszniej politiki. 1939 god.*, t. XXII, kn. 1: *1 janwarja – 31 awgusta 1939 g.*, Moskwa 1992; kn. 2: *1 sientjabria – 31 diekabria 1939 g.*, Moskwa 1992. Edycja utknęła na t. XXI w 1977 roku.

⁷⁵ *Dokumienty wnieszniej politiki. 1940 – 22 ijunia 1941*, t. XXIII, kn. 1: *1 janwarja – 31 oktiabria 1940 g.*, Moskwa 1995.